

ի վեր պետական (կալվինական) եկեղեցու հետ միասին գոյութիւն ունի և որի գլխաւոր կազմակերպութիւն տուողը եղել է անուանի աստուածաբան Ալեքսանդր Ալինէն, բաւական ժամանակ խաղաղ ընթացք ունենալուց յետոյ, յարուցել է կրկին հին վէճը իւր հարեանի հետ: Այս վէճին առիթ է եղել մասամբ ոմն պատուր Թիստմայէրի բրոշիւրը, որ գաղափարական գոյներով նկարագրում է եկեղեցու ազատութիւնը և նորինոր թուում այն չարիքները, որոնք յառաջ են գալիս եկեղեցին պետական կարգերի հետ կապելուց: Այսպիսով թէ՛ նրա և թէ՛ հակառակորդների գրութեան ժամանակ արծարծուում է կրկին մի ընդհանուր խնդիր, որ կենդանի է նաև Անգլիայում ու գրեթէ բոլոր Եւրոպայում և որի լուծման վերայ գուցէ դեռ ամբողջ սերունդներ աշխատեն: Պէտք է արդեօք եկեղեցին բոլորովին բաժանել պետութիւնից, ինչպէս յայտնի է այդ խնդրին արդէն լուծուած է Ամերիկայում, ուր եկեղեցին պետութիւնից բոլորովին անկախ մարմին է և շարունակում է սակայն առաջնայ համեմատութեամբ հսկայական քայլերով առաջ գնալ:

ԱՄԵՐԻԿԱ

Ամերիկայի Անգրեգատիոնալիստ եկեղեցիները որոշել են նորերս մի պատգամաւորութիւն ուղարկել Ճապոնիա, տեղն ու տեղը քննելու այն խնդիրները, որոնք հետեանք են քրիստոնէութեան զարգանալուն այս երկրում: Ինչպէս որ առհասարակ Ճապոնացիք երկար ժամանակ եւրոպական և ամերիկական համալսարաններ յաճախելով և արգի գիտութեան ու արուեստի արդիւնքը սեփականելով քաղաքակրթութեան մէջ այժմ անկախ դիրք բռնել են աշխատում այնպէս և նոցա սակաւաթիւ քրիստոնեաները ձգտում են ցոյց տալիս իրենց համար առանձին, միսիոնարներից անկախ եկեղեցի կազմակերպելու և առանց նոցա օգնութեան քրիստոնէութիւնը տարածելու իրենց երկրի մէջ: Այդ վերոյիշեալ պատգամաւորութեան նպատակն է տեսնել արդեօք նոքա այնչափ հասունութիւն ունին, որ կարողանան անկախ կերպով գլուխ պահել և այնպիսի մի մեծ ու նշանաւոր գործ յառաջ տանել, ինչպիսին է ամբողջ մի նոր ժողովրդի քրիստոնեայ դարձնելը:

ԱՆԳԼԻԱ

Այս տարուայ Պրեսբիտերիանների ժողովը Նիւկաստում որոշել է Լոնդոնի աստուածաբանական ֆակուլտետը Ամբրիջ փոխադրել այն նպատակով, որ ուսանողները միջոց ունենան առհասարակ գիտութեան բոլոր ծիւղերից օգտուելու: Երկու Անգ-

լուհիք, որոնք յայտնի են արդէն Սինա Լերան մենաստանում գտած Կրքի մի նշանաւոր ձեռագրով, նուիրել են նոր ֆակուլտետի համար կառուցանելի շէնքի տեղը և 5000 ֆունտ դրամ շինութեան համար:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՆՆԵՐԻ ԵՒ ՄԱՆՄԵՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹԵԱՆՑ ՄԱՍԻՆ:

Ճիշդ մի տարի է ահա, որ եւրոպական մամուլը զբաղուած է տաճկական տէրութեան մէջ բնակուող քրիստոնեաների և մասնաւորապէս հայ քրիստոնեաների վիճակով: Այս առաջին անգամը է սակայն, որ եւրոպական մամուլը զբաղուում է այդ խնդրով, մեր գարու ամբողջ պատմութեան ընթացքում Ցաճկաստանի քրիստոնեաների ճակատագրով շատ անգամ է զբաղուել Եւրոպան, որի համար այսպէս կոչուած «արեւելեան խնդիրը» մի անլուծանելի կորդեան հանգոյց է դարձել: Այս անգամին եւրոպական քաղաքականութիւնն և մամուլը ստիպուեց այդ խնդիրը կրկին շարժել Սասնոյ դաւառի քստմնելի կոտորածների առթիւ: Սասնոյ կոտորածից մինչև մեր օրերը շարունակուող հայ քրիստոնէից հալածանքն ունի իւր ընդարձակ պատմութիւնը, որ երեւի մի օր նիւթ կը գառնայ մեր դարու ստուերակողմերը զարդարելու համար: «Արարատն» այդ մասին միայն պաշտօնական զեկուցագրերով կարող էր խօսել, որ դիզուած են հայրապետական զիւանում, սակայն զրա ժամանակը չէ հասել դեռ, մենք կամենում ենք առ այժմ արձանագրել այստեղ այն կարծիքներն, որ արտայայտել են օտար եկեղեցեաց բերան համարուող թերթերը: Թէպէտ եւրոպական և ամերիկական ամբողջ պարբերական մամուլը զբաղուել է այդ խնդրով, բայց «Արարատի» էջերն շատ են այդ ամէնի մասին զեկուցումն տալու: այդ գործը մեծ եռանդով և անօրինակ համերաշխութեամբ կատարել է մեր աշխարհական մամուլը, որի համար մի մեծ պարծանք պիտի լինի այդ: Մեղ համար շատ թանկ են այն համակրանաց ցոյցերը, որ արել են դէպի նահատակ հայ եկեղեցին իւր քոյր եկեղեցիք: Այս համակրանաց մէջ առանձինն նշանակութիւն ունին այն երկու մեծ ազգերի եկեղեցականաց ջանքերը, որոնք քաղաքական ասպարիզումն էլ միացած յոժերով գործել են յօգուտ հալածուած հայ քրիստոնէից: Ռուսաց մեծագոր կայսրութիւնը գարուց աւելի է ահա, որ մահմետականութեան լծի տակ ճնշուող քրիստոնեաներին խօսքով և գործով պաշտպանում է: Հայկական խնդրի

մէջ ռուսական կառավարութեան հետ ձեռք ձեռքի տուած հայ քրիստոնէից դատը պաշտպանել են և անգլիացիք: Անգլիայում հասարակաց կարծիքը մըշակողներին և հալածուած քրիստոնէից դատը վարողներին մէջ առաջին տեղը բռնել են անգլիական եկեղեցականները: Նոյնպիսի ճշմարիտ քրիստոնէական եղբայրսիրութեան օրինակ է ցոյց տուել և ռուսաց եկեղեցին: որի բերան թերթը «Յերկովնիյ Վեստնիկը» միշտ գրեթէ ամեն մի համարում հայ քրիստոնէից օգտին լսելի է արել իւր ձայնը: Թէ ինչքան մեծ նշանակութիւն և հեղինակութիւն ունի այսպիսի խնդրում այդ ձայնը: աւելորդ է բացատրել: ուստի և մենք աւելի մի լաւ վկայութեան յօգուտ հայկական դատի առաջ բերել չենք կարող: քան թէ այդ շարաթմարթի № 39-ում հրատարակուած հետեւեալ յօդուածը: որ թարգմանաբար զետեղուած ենք այս տեղ:

«ՏԱՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՒ ԲՐՈՍՏՈՆԱՆՆԵՐԻ ԹԵՆԱՄՈՒԹԵԱՆ ՊԵՏ-
ԺԱՌՆԵՐԸ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ»

2րդ նայելով Տաճկաստանի բնակիչներին խաղաղացնելու համար եւրոպական քաղաքականութեան ձեռնարկած բոլոր միջոցներին, այնտեղ շարունակ հակառակութիւններ են ծնում: որոնք միշտ արիւնահեղ ընդհարումներով են վերջանում: Լրագիրներին մէջ հէնց այն է: որ հաղորդում են թէ տաճիկները սպանում և խեղդում են քրիստոնէականներին: թէ քրիստոնէականներն էլ իրենց կողմից, ինչպէս այդ կատարուեց նորերս Մակեդոնիայում: յարձակում են տաճիկական զիւղերի վերայ և կատարում են բնակիչներին: Այս երևոյթները կատարելապէս քրոնիկական բնաւորութիւն ունին և առ երևոյթս ամէնքն էլ այնքան սովորել են այդ բաներին: որ ի բաց առեալ առանձին աչքի ընկնող դէպքերից: քիչ ուշադրութիւն են գրաւում: դրանք հէնց նոյն իսկ աչքի ընկնող դէպքերումն էլ: ինչպէս օրինակ քրիստոնէականի կոտորածի ժամանակ Հայաստանում և տաճիկներինը Մակեդոնիայում: բոլոր գործընդրանով է վերջանում: որ եւրոպական երկրների զանազան նշանաւոր թերթում զայրոյթ է արտայայտում: կամ թէ չէ քիչ ազդեցութիւն ունեցող քաղաքական զեկուցագրեր են ուղղուում Բ. Գրան: որոնց նա արգէն այնպէս վարժուել է: որ գրեթէ ամենեւին ուշք չէ դարձնում դրանց: բարձրաձայն յայտարարելով: որ խոստանում է բարենորոգումներ անել: որոնց միտցընելու մասին ի հարկէ իսկի չէ էլ մտածում և այս ամէնն այն յուսով: որ ժամանակն իւր անելիքը կանէ և հետզհետէ կը սանձահարէ ամենաջերմեւանդ քաղաքագետների կռուասիրութիւնն անդամ

Եւ յիշուի միշտ էլ այդպէս է լինում: երբ հասարակական զայրոյթի պայթումը լուծւում է: ամէնքն էլ մոռանում են այն թշուառ ազգերին: որոնք հեծում են իսլամականութեան լծի տակ և թողնում են: որ նրանք իրենք վարեն իրենց գոյութեան կոիւր մինչև այն ժամանակ: երբ մի նոր արիւնահեղ դէպք կրկին յառաջ բերէ մի նոր պայթումն անպտուղ զայրոյթներին:

Նոյն իսկ մեր լուսաւորեալ դարու վախճանին տաճկաց կայսրութեան մէջ կատարուող այսպիսի սարսափելի եղերերգութեանց պատճառով հետաքրքրական է տեսնել: թէ ինչ է արգեօք այդ կատարի և սարսափելի թշնամութիւնն: որ կայ քրիստոնէից և տաճկաց մէջ:

Հատերին տարօրինակ է թուում: որ քրիստոնէականները շարունակ ողորում են իսլամի ատելի լծի տակ իրենց տանջանքների մասին: մինչդեռ շատերը պնդում են: թէ տաճիկ կառավարութիւնն իսկապէս մի բռնակալ կառավարութիւն է: այլ ընդհակառակն իւր հպատակներին այնպիսի բնդարձակ ազատութիւն է պարգեւել: որպիսին չը կայ նոյն իսկ եւրոպական տէրութեանց մէջ: իրենց շատ զարգացած աստիկանական վարչութեանց շնորհիւ: Եւ այսու ամենայնիւ քրիստոնէականները դարձեալ հեծում են: որովհետեւ նրանց վիճակը Տաճկաստանում անկասկած վերին աստիճանի ծանր է: և բաւ է միայն նայել Տաճկաստանի մի քանի առանձնականութիւններին վերայ իրեն երկրի և տէրութեան: որ մարդ հասկանայ: թէ քրիստոնէականները երբէք կարող չեն հաշտուել իրենց վիճակի հետ և զբանց ու տաճկաց մէջ եղած ամենակատարի թշնամութիւնն ծնում է բնականաբար դրանց երկուսի բնակակցութիւնից:

Ամենից առաջ իւրաքանչիւր քրիստոնէի սիրտը կսկծում է իւր շուրջը նայելիս: Տաճիկ կայսրութիւնը հիմնաւէլ է ծաղկող քրիստոնէայ կայսրութեանը աւերակների վերայ: դեռ ևս չը կայ մի երկիր ամբողջ աշխարհիս երեսին: որ այն սոսկալի յիշողութիւնների գոնէ մի տասներորդը ծնեցըներ: որոնք այնտեղ ամէն քայլափոխում ծնում են: Այնտեղ կարելի է տեսնել հազարաւոր քրիստոնէական տաճարներ: որ մզկիթների են փոխարկուել: որոնց մէջ ամէն օր թշնամանում և հայհոյում է քրիստոնէութիւնը: իսկ տասնհազարաւոր աւերակներ երբեմն ծաղկող տաճարների ծածկում են դաշտերն ու ու լեռները: Իսլամի կործանիչ ձեռքը նոյն իսկ իւր հպմամբ աւերել է ոչ միայն եկեղեցիք: այլ նաև ամբողջ քրիստոնէայ քաղաքներ և քրիստոնէական քաղաքակրթութիւնը: և այդ աւերիչ ու կործանիչ ոյժն գործում է մինչև այսօր իսկ քրիստոնէից վերաբերութեամբ: Միմիայն այս հանդա-

մանքը բաւ է, որ իւրաքանչիւր քրիստոնէի երակների մէջ եռայ արիւնը մանաւանդ աչքի առաջ ունենալով այն սառն—արհամարհական յարաբերութիւնը, որ այս կերպ թէ՛ այլ՝ ցոյց է տալիս քրիստոնեաներն իւրաքանչիւր ուղղահաւատ իրրեւ ստորին, Ալլահից անիծուած ցեղի:

Տաճկաստանը, թէպէտ մահմետական տէրութիւն է, բայց եւրոպական տէրութիւնների մէջ ընդունուած է իրրեւ հաւասարազօր անդամ—միջադրային իրաւանց ընդհանուր սկզբունքներով, որ քրիստոնէական քաղաքակրթութեան ամենագեղեցիկ պտուղն է, որ ձգտում է ազգերի մէջ ընդհանուր եղբայրակցութեան սկզբունքների վերայ հիմնուած յարաբերութիւններ հաստատել: Բայց Տաճկաստանը շատ սոոր երեւցաւ այս միջադրային իրաւանց պայմաններից, այնպէս որ նրա բարբարոսական յարաբերութիւնը քրիստոնէից վերաբերութեամբ զրկեց նրան այդ իրաւունքից և նա դադարեց անկախ տէրութիւն լինելուց ազգերի եղբայրակցութեան շրջանում: Սակայն Տաճկաստանը օգտուելով քրիստոնեայ տէրութիւնների բարեացակամութիւնից և խաղաղասիրութիւնից աշխարայ կերպիւ խաբերայութեան և ստախոսութեան այնպիսի քաղաքականութիւն է բանեցնում, որին ընդունակ է միայն որ և է ասիական տէրութիւն:

Շարունակ խախտելով միջադրային իրաւունքները, նա զեկամարուում է ամենաբարբարոս ետականութեամբ, երկերեսանի քաղաքականութիւնը քաղաքագիտութեան մեծագոյն արուեստն համարելով: Սրա հետ միասին նա չէ պահպանում, չէ հաստատում արգարութիւնն իւր սահմաններում: Նա ունի մի բաւական լաւ օրէնսգիրք, սակայն ոչ որ դրա վերայ ուշադրութիւն իսկ չէ դարձնում: Ամէն տեղ և ամէն բանի մէջ իշխում է կոպիտ ոյժը, որ սկսելով հարեմի բռնակալական քմահաճոյքներից, երբեմն հասնում է մինչև հայկական կոտորածներին սարսափներին: Բանտերն և բանտային վարչութիւններն այնտեղ վերին աստիճանի անպէտք են: Տէրութեան էլեկտրութիւնը միշտ խանգարուած է և առարկայ բոլոր առեւտրական աշխարհի զարմանքի: Իրաւունքն ու արգարադատութիւնը գնուում են և վաճառուում նոյնպիսի համարձակութեամբ, ինչպէս միւս ապրանքները շուկայում: քայլ անգամ չէ կարելի անել առանց ամենազօր բախշիչով սպառազինուելու: Մինչև անգամ բարձրագոյն պաշտօնեաներն էլ այդ վերաբերութեամբ անմասն չեն, և գիտեն ծարպիկութեամբ քրիստոնեաներից բախշիչներ առնել ամենատեսակ պատրուակներով: Մի քարոզիչ Սիւրեայում շատ ուրախ եղաւ, երբ բազմութիւն խոչընդոտներից յետոյ բախշիչների միջոցով

նշանաւոր արտօնութիւններ ստացաւ ազատ ապրելու և գործելու տաճկաց սահմաններում սակայն նրա ուրախութիւնը սառեցաւ այն պաշտօնէի նկատողութեամբ, որ թուողիք յանձնեց նրան, ասելով թէ և այդ արտօնութիւնները տրուած են նրան և: Պոլսում, բայց ոչ որ կարող չէ երաշխաւոր լինել, որ այդ կը ծանաչեն Գամասկոսում: Այդպէս էլ ապա կատարուեց, Բացի դրանից գաւառական պաշտօնեաները մեծ չափով գործ են դնում «խալիչի տակը զննելու եղանակը—բոլոր և: Պոլսից ստացուած հրահանգների վերաբերութեամբ, այնպէս որ նոյն իսկ սուլթանի հրամանագրերը (հարկաւ ոչ առանց նրա լուրեւայն համաձայնութեան) նոյն վիճակին են ենթարկուում: մանաւանդ երբ գործը վերաբերում է բոլոր ուղղահաւատների համար ատելի քրիստոնեաների իրաւունքներին և արտօնութիւններին:

Ամէնքին յայտնի է Տաճկաստանի նենգութիւնը դաշինքներ կուլու ժամանակ, նրա ասիական կեղծաւորութիւնն իւր վրայ առած պարտականութիւնները կատարելու ժամանակ, նրա յանգձնութիւնն այն դաշինքների խախտմանց գործում, որոնցից կարելի չէ խուսափել—այս ամէնը կազմում են մի խայտառակ պատմութիւն, որ արժանի է որ և է բարբարոս դարու: Նոյն իոկ նրա գոյութիւնը իրրեւ անկախ տէրութիւն, այն պայմանով է ընդունուած, որ նա խոստումն է տուել իւր բոլոր հպատակներին օրէնքի առաջ հաւասար իրաւունք տալու, առանց ուշք դարձնելու ցեղի և կրօնի տարբերութեան, բարենորոգումներ մտցնելու, որոնք մի քիչ գոնէ ապահով էին հպատակների խաղաղ կեցութիւնը: Բայց այն սարսափները, որ կատարուեցան Լիբանանում, Բողարիայում, Եգիպտոսում և Հայաստանում, ապացուցանում են, թէ ի՞նչքան է նա հաւատարիմ մնացել իւր խոստումներին: Մարդկային իրաւանց այդպիսի չորս խախտումն մի սերնդեան կեանքի ընթացքում կատարելապէս հերիք է, ցոյց տալու համար, թէ ի՞նչքան վտահայի են իսլամի որդոց խօսքերն ու ի՞նչքան ապահով է քրիստոնէից վիճակը կիսալուսնի հովանաւորութեան տակ:

Սուլթանը միայն անուանական կերպիւ է փոխել հին օրէնքը, որով մահուան պատիժ է սպառնում իսլամից հրաժարուողին: Տաճիկ տէրութեան սահմաններում ոչ մի մուսուլման չէ կարող քրիստոնէութեան դառնալ, Ամիս չէ անցնում, որ մէկը կենդանիների ցուցակից չը ջնջուի, միայն նրա համար, որ անգոյշ է եղել իւր հակումն ցոյց տալու դէպի քրիստոնէութիւնը, Իսլամից հրաժարուել Տաճկաստանում էլ նշանակէ պարզապէս մահուան վտանգի ենթարկել իւր անձը: Միւս կողմից պակաս

չեն օրինակներ քրիստոնէից ուժով կամ խորելով իսլամի դարձնելու։ Սուլթանը իւր բաղմացեղ և միմեանց թշնամի հպատակների համար համաձայնեցնելու մի աւելի յարմար միջոց չէր կարող գտնել, քան թէ մուսուլմանների մղեւաւնդութեան և աւելութեան առ քրիստոնէայս դիմելը։

Արդէն կէս դար առաջ ընդհանրապէս այն կարծիքն է կազմուել, որ տաճիկ կառավարութիւնն անուղղայ է և անընդունակ որ և է բարենորոգման։ Չուր տեղը Նիկիոյայոս Ա. կայսրը նրան չանուանեց «հիւանդ մարդ»։ Այդ ժամանակից մի տասնամեակ անգամ չէ անցել, որ այդ կարծիքը չը հաստատուէր։ Տաճկաստանի բոլոր նորագոյն պատմութիւնը քայքայման ու սարսափների պատմութիւն է։ Ամենքը գեո յիշում են 1860 թուականի արիւնհեղութիւնները Լիւրմանում, որ առիթ տուաւ եւրոպական տէրութեանց միջամտութեան և անմեղ քրիստոնէից պաշտպանութեան։ Ապա յաջորդեցին գաղանուծիւնները Բոյղարիայում որի հետեւանքն եղաւ այդ երկրի հանուիլը «հիւանդ մարդու» ծանր լուծի տակից։ Եզիպտական խառնակութիւնները, որ նոյնպէս քրիստոնէից կոտորած էին սպառնում խափանուեցան Անգլիայի հաստատամտութեան շնորհիւ և առաջ բերին այդ երկրի իրական աղատութիւնը տաճիկ լծից։ Աւերակալ տաճիկների Հայաստանում գործած վերջին գաղանուծիւնները նորից ապացուցեցին, որ Տաճկաստանը ցարդ շարունակ նոյն անկարգ տէրութիւնն է մնացել, որպիսին էր մի դար առաջ։

Երիմի պատերազմից յետոյ քառասուն տարուան ընթացքում տաճիկները ոչ միայն ո՛չ մի քայլ չարին իրենց երկրում իրաւունք և արդարութիւն հաստատելու համար, այլ զանազան նենգութեանց և խարբայութեանց շնորհիւ այն տեղն հասան, որ բոլորովին ջնջեցին քրիստոնէից ունեցած նախկին իրաւունքներն իսկ։ Աւերջին 5 տարիների ընթացքում Կ. Պոլսից արձակուած բոլոր կարգադրութիւններ կատարեալ (դժուար) հալածանքներ էին քրիստոնէից դէմ։ Գաշինքների համաձայն քրիստոնէից իւրաւունք է տրուած եկեղեցիք շինելու, դպրոցներ բանալու, գրքեր տպելու և տարածելու։ Բայց այժմ կարելի չէ ոչ եկեղեցի շինել, ոչ նոյն իսկ ամենափոքրիկ մի դպրոց բանալ առանց սուլթանի յատուկ թոյլտուութեան, իսկ սուլթանի և ժողովրդի միջև մի անանցանելի պատռել էն կազմում ձեւականութիւնն և պաշտօնէութիւնը։ Սրա հետ միասին ամէնին յայտնի է, որ կառավարութիւնը գործում է աշկարայ զիտաւորութեամբ այդպիսի ձեռնարկութիւնները խափանելու, սւստի և իւրաքանչիւր դիմումն սուլթանի գլխութեան

իղուր է։ Ամբողջ Տաճկաստանում և ոչ մի տեղ կարելի չէ գիրք տպել առանց նախապէս թոյլտուութիւն ստանալու Կ. Պոլսի գրաքննիչից, իսկ այդ տաճկական գրաքննութիւնը վաղուց արդէն առակ է դարձել բոլոր քաղաքակիրթ աշխարհում—իւր յիմար և անմիտ անհամբերութեամբ։ Բանն երբեմն այն տեղն էր հասնում, որ նոյն իսկ ս. գրքերը «ուղղագրութեան» վայրենի խանգարումներից մոլեւանդ ու ջերմեւանդ թուրք գրաքննիչներից միայն տպագրելու թոյլտուութիւն էր ստացուում։ Դեռ նորերս արդիւնած էր յայտնի կերպով քրիստոնէութիւնը քարոզելը, իսկ մինչդեռ տէրութեան բուրք քաղաքներում ամէն օր տասն հազարաւոր մղկիթներում հայհոյուում և անիծուում է քրիստոսի հաւատը։ Բայց վա՛յ այն քրիստոնէին, որ կուգենայ նոյն դրամով հատուցանել մուսուլմանին։ Այդպիսի բողոքների հետեւանքները շատ սարսափելի են, իսկ դատապարտել մի քրիստոնէայ Մահմէտի և նրա մարգարէ—սուլթանի մեծութիւնը վիրաւորելու համար այնքան հեշտ է, որ մուսուլմաններն անընդհատ մատնութիւններ են անում քրիստոնէից վրայ, մեղադրում են նրանց այդ յանցանքների մէջ և տաճիկ դատարանը կարեւոր չէ համարում քննել այդպիսի մատնութիւնները, գերադասելով պատժել «շուն» քրիստոնէաներին։ Այսպիսի դիպուածներում քրիստոնէայի համար միակ փրկութիւնը փող վճարելն է, և այդ միջոցը յիշուած է և տանելի է կացուցանում քրիստոնէից կեանքը։ Չուր չէ որ տաճկաց մի քրիստոնէայ բարձրաստիճան պաշտօնեայ իրեն հետ խօսակցող թղթակցին ասել է։ «Աստուած աղատում է մեզ կաշառակերութեան միջոցով, եթէ կաշառաւորութիւնը դադարի, այն ժամանակ քրիստոնէայք ամենեւին հնար չեն ունենալ ապրելու Տաճկաց կայսերութեան մէջ»։

Արելի է գեո շատ փաստեր բերել քրիստոնէից և տաճկաց յարաբերութիւնները նկարագրելու համար Բ. Դրան կառավարութեան տակ, սակայն յառաջ բերուածներն էլ բաւական են ապացուցանելու համար, թէ ի՞նչքան անընական են յարաբերութիւնները և ինչու դրանք անսպառ աղբիւր են մշտական խռովութիւնների և արիւնհեղութիւնների։ Պարզ է, որ քանի գեո գոյութիւն կուենան այդ անընական յարաբերութիւնը, այն քան ժամանակ էլ քրիստոնէայք կը տանջուին և դրանց և տաճկաց մէջ եղած թշնամութիւնը պիտի աղբիւր լինի արեւնահեղ ընդհարումների, սր մեր դարու խայտառակութիւններն են կազմում «էիւանդ մարդ» անբուժելի հիւանդութիւն ունի և այդ հիւանդութիւնը իսլամն է, որ հէնց իւր գոյութեամբ իսկ անհաշտելի է քրիստոնէայ քաղաքակրթութեան հետ, որ հիմնաքարն է նորագոյն թէ տէրութիւններին և թէ միջազգային իրաւունքների։